

Міністерство освіти і науки України
Житомирський автомобільно-дорожній коледж
Національного транспортного університету

**Рекомендовані матеріали
для проведення класної години присвяченої
Дню партизанської слави**

22 вересня на державному рівні відзначається День партизанської слави.
Указом Президента України «Про День партизанської слави» від 30 жовтня
2001 року №1020/2001.

(В матеріалах розглянуто діяльність підпільних організацій та партизанських
з'єднань Житомирщини)

м. Житомир
2016 рік

Історія – як наука – останнім часом все більше й більше привертає увагу людей, які хочуть знати кожну історичну добу такою, якою вона була насправді – без упередження та ідеологічних перекручень. Минуле, як і сьогодення Житомирщини – надзвичайно багате історичними іменами, подіями, різноманітними фактами. Наш край пройшов через різні етапи історичного розвитку, пережив зміни режимів та ідеологій.

22 вересня – День партизанської слави

З роками відходять в історію страшні події Великої Вітчизняної війни. Давно уже затягнулися рани, але біль не зникає. Нині, коли триває процес розбудови Української незалежної держави, коли маємо можливість спиратись лише на факти і документи, що відкрились дослідникам, з'явились умови більш об'єктивно висвітлити події найжорстокішої із війн в історії українського народу.

Для того, щоб зрозуміти поведінку наших земляків, логіку подій, які розгорталися влітку 1941 року і в наступні роки, слід перенестись у часі в літо 1940. Це був час військового триумфу Німеччини. Майже вся Європа лежала біля ніг переможців. Саме в цей час Гітлер у розмові з фельдмаршалом Г. фон Рундштедтом так сформулював основне завдання свого подальшого життя: «Розрахуватися з більшовизмом».

Підготовка для нападу на СРСР почалася.

Як свідчать нацистські документи, у довоєнний період гітлерівське оточення ще допускало утворення бодай маріонеткової держави «Велика Україна», то вже на початку агресії проти Радянського Союзу українські землі розглядалися як бездержавний сировинний придаток, джерело продовольства і робочої сили. Виступаючи в Берліні, Герінг відверто говорив: «Ми зайняли найродючіші землі України. Там, на Україні, є все: яйця, масло, пшениця, сало і в такій кількості, яку важко собі уявити. Ми маємо зрозуміти, що все це відтепер і навіки — наше, німецьке».

Для здійснення страшного плану фашистська військова машина зосередила на кордонах СРСР 190 дивізій Німеччини та її союзників (у тому числі 19 танкових і 14 моторизованих), у їх складі нарахувалось 5,5 мільйона чоловік, 4300 танків, 47 тисяч гармат і мінометів, близько 5 тисяч бойових літаків. 21 червня у війська був переданий умовний сигнал «Дортмунд», що означав початок наступу.

На світанку 22 червня 1941 року страшне лихо прийшло на землю України. Рано-вранці посыпались фашистські бомби на міста області – Житомир, Бердичів, Коростень. З 23 червня в області було оголошено військовий стан і мобілізацію. На підприємствах, у колгоспах, установах і навчальних закладах області проходили з першого дня війни багатолюдні

мітинги і збори, на яких їх учасники, обурені наглістю і підступністю ворогів, висловлювали готовність стати на захист Вітчизни.

В усіх містах та селах області сотні патріотів, не чекаючи призову, просили військкомати зарахувати їх до лав Червоної Армії і направити на фронт.

Високий патріотизм проявляла молодь

Майже 28 місяців міста і села області перебували під гітлерівською окупацією. На окупованій території загарбники встановили нечуваний режим терору, насильства й грабежу. В області не було жодного міста чи села, де б не катували і не вбивали людей. З холодним професіоналізмом убивць, гітлерівці саджали людей на кілки, відрубували їм руки, ноги, виколювали очі, виривали волосся, вішали, топили, спалювали, закопували живими в землю... Не милували ні дітей, ні жінок, ні немічних стариків.

З нечуваною жорстокістю фашисти знищували радянських військовополонених. Гітлерівці виснажували їх голодом, непосильною працею, тортурами. Табори для військовополонених розміщувалися на Богунії (табір №358 м. Житомира), в Бердичеві (Лиса Гора, куди вже в липні 1941 року було зігнано 48 тис. чоловік) та Новограді-Волинському (2-а і 5-а школи). Вони були справжніми таборами смерті. На добу видавалося 100 грамів проса і півлітра води. Українців виснажених, найчастіше поранених, німці примушували виконувати непосильну роботу. Найслабкіших пристрілювали, інші самі вмирали від хвороб та голоду. Кати постійно влаштовували масові розстріли. У концтаборі на Богунії загинуло понад 67 тисяч військовополонених, у тому числі 39 повішено, 20 тисяч трупів спалено.

Нелегкою була доля й тих, хто залишився живим на окупованій території. Вони мусили виконувати важку трудову повинність.

Населення було пригнічене непосильними натуральними грошовими податками. Причому, єдиної міри не було. Господарські команди, військові агрономи, сільськогосподарські агрономи, різного роду коменданти діяли на свій розсуд.

Населення області досить швидко відчуло на собі «прогресивність» «нового порядку»: спочатку окупанти відправляли мешканців Житомирщини на роботи до інших областей України — для будівництва оборонних споруд, а пізніше (з весни 1942 р.) — на каторжні роботи до Німеччини.

З Житомирщини до Німеччини було відправлено понад 75 тисяч юнаків і дівчат, навіть неповнолітніх.

В Німеччині над оstarбайтерами по-звірячому знущались, виснажували їх непосильною працею, морили голодом, принижували їхні людську честь і гідність, продавали, доводили до відчаю і самогубства.

Тих, хто відмовлявся від рабської праці чи то на окупованій території, чи то в Німеччині, чекало покарання. Каали також за зв'язки з партизанами чи підпільніками. «Винуватців» розстрілювали, знищували сім'ї, спалювали за непокору цілі села. В області за роки війни спалено і зруйновано 175 населених пунктів, близько половина з них спалено повністю.

Та зусилля гітлерівців перетворити українське населення в покірних рабів були марними. Першою відповідлю нескорених був масовий, що проявлявся у різноманітних формах, рух опору.

Протест, саботаж заходів окупаційних властей хоч і носив спочатку стихійний характер, але з часом ця стихія перетворилась у грізну силу.

Згуртувати народні маси на боротьбу з ворогом вдалося завдяки налагодженій структурі партійно-комсомольського підпілля. Одним із перших заходів по його організації була нарада, яку провів 25 червня 1941 року Голова Президії Верховної Ради УРСР М.С. Гречуха з секретарями обкомів західних областей України в Новограді-Волинському. Після цього в області терміново було сформовано основний і запасний обкоми, 36 міськкомів і райкомів партії, 210 підпільних груп, 9 партизанських загонів.

Раптовість нападу ворога, швидке просування його військ завдали великої шкоди щойно утвореній, без належної підготовки та інструктажу, мережі підпілля.

Загалом у перші три місяці окупації було розгромлено кожну шосту організацію, а їх керівників розстріляно.

Однак перші невдачі не зламали волі патріотів до опору. В липні-серпні 1941 року Г.І. Шелушков (секретар підпільного обкуму партії) започаткував роботу обкуму, влаштувавшись у Житомирі двірником. З його ініціативи в кінці 1941 року склад підпільного обкуму було поповнено. Його членами стали П.І. Шиманський та М.В. Шклярук. У січні 1942 року до складу обкуму введено П.І. Кондратюка. Навесні його членами стали І.П. Музика, а згодом Г.М. Буржимський та Г.С. Протасевич. Ще пізніше членом обкуму і його секретарем став О.Д. Бородій.

На початок 1942 року в Житомирі вже діяло близько 20 підпільних груп, а в липні в місті працювало 2 міські комітети. В один з них входили Г.М. Буржимський, В.К. Васilenko, П.М. Мандрика, а в другий—О.Д. Бородій, Г.С. Протасевич і В.П. Діденко. Підпільні міста мали дві друкарні, кілька радіоприймачів і друкарських машинок. Підпільний міськком спрямовував роботу 15 груп.

Окупантам вдалося нанести серйозні удари по деяких партійних і молодіжних підпільних центрах і групах частково розгромивши їх.

Великі втрати, яких зазнало підпілля, пояснюються насамперед тим, що гітлерівці кинули проти нього значний каральний апарат, використовуючи також і провокаторів.

Проте окупантам не вдалося задушити підпілля Житомирщини. Замість розгромлених організацій і груп, створювалися нові. В 1943 році підпілля зазнало нових структурних змін: уже в січні Житомирський міський та обласний комітети об'єднались в єдиний координуючий центр підпілля області. А після його розгрому в травні 1943 року було створено новий центр на базі партизанського з'єднання С.Ф. Малікова.

Підпільна діяльність, яка на початку війни більше мала характер стихійного опору окупантам, упродовж 1942—1943 років переросла в чітко організовану структуру.

Батьківщина високо оцінила внесок підпільників у справу організації боротьби з підступним ворогом. Організатори підпілля Г. І. Шелушков, П. А. Тараккін, Н. І. Сосніна, І. Ф. Бугайченко, Я. П. Батюк, В. І. Сергієнко удостоєні звання Героя Радянського Союзу. Орденом Вітчизняної війни I ступеня нагороджено Г. М. Буржимського, Г. С. Протасевича, П. І. Шиманського.

Найактивнішою формою опору жителів області в тилу ворога була їх участь у партизанській боротьбі. На Житомирщині, як і по всій Україні, партизани почали завдавати ударів ворогові з самого початку окупації.

За визнанням самих гітлерівців, народна боротьба змусила їх уже 5—31 серпня провести велику каральну операцію проти житомирських партизанів. Та вже у вересні партизани на тривалий час скували значні сили противника в районі Овруча, де діяли партизанські сили Ф. Є. Каткова, К. Г. Дзюби та І. Г. Старухіна —керівника підпілля. Лише в листопаді (за умов нестачі боєприпасів, хвороб, поранених) загони змушені були змінити місце дислокації — перейти на територію Білорусії.

На цьому, першому, етапі боротьби, який тривав до середини 1942 р., патріоти лише опановували методи боротьби в умовах окупації, набирались досвіду, ростили кадри, зміцнювали продовольчу та матеріальну базу. В їх діях переважала тактика маневрування, організація зasad на дорогах, напад на автомашини, обози, знищення складів, баз, підрив бойових машин та ешелонів.

Докорінно змінилась ефективність і тактика партизанських дій на другому етапі, який тривав з літа 1942 р. і до січня 1943 р. Від оборони партизани перейшли до організованого нападу на стратегічно важливі об'єкти, перетворення загонів у з'єднання, до тактики чітко спланованих безперервних рейдів. Керівництво здійснювало Український штаб партизанського руху (УШПР), очолюваний Т.А. Строкачем.

З листопада 1942 р. почалось перетворення Житомирщини в суцільний партизанський край, що не було випадковим. Адже, область була умовним кордоном між другою гілкою руху опору, де в межах Тернопільської—Рівненської областей діяли підрозділи ОУН—УПА.

На Житомирщину були направлені організатори, які пройшли відповідний курс навчання. Розвідувальна група І.Я. Петрова зайніялася об'єднанням дрібних загонів і місцевих груп Словечанського та Овруцького районів. Диверсійно-розвідувальна група І.В. Потуржанського виконала цю ж функцію в Малинському, Корostenському, Лугинському районах. Наслідком стало створення партизанського з'єднання «За перемогу». Організаційно- оперативна група з семи чоловік на чолі з С.Ф. Маліковим десантувалася біля села Перга Олевського району. За їх допомогою на листопад 1942 р. з центром в с. Усове Словечанського району було розгорнуто 2 загони, а після приєднання до них з'єднання «За перемогу» І.Ф. Потуржанського виникла партизанська дивізія ім. Щорса. На травень 1943 р. це формування було головним на Житомирщині і мало 12 загонів у кількості

понад 3 тис. чоловік. Під час звільнення Житомирщини воно вже мало 15 загонів з 6,5 тис. бійців, які вели бойові операції в усіх без винятку районах нашої області.

В листопаді 1942 р. на Житомирщину з Брянщини прибули два партизанських з'єднання: С.А. Ковпак зайняв трикутник Ємільчине — Олевськ — Копище, О.М. Сабуров розмістився в чотирикутнику Рудня — Овруч — Словечне — Лучанки зі штаб-квартирою в с. Селезівці. Сюди прибули рейдуючі партизанські з'єднання О.Ф. Федорова, М.І. Наумова, Я.І. Мельника. Житомирщина виявилася базою для формування 1-ї Молдавської бригади В. А. Андреєва, 2-го Молдавського з'єднання Я.П. Шкрябача, 1-го і 2-го Воронезьких з'єднань під загальним керівництвом М.І.Шукаєва, Київського з'єднання І.О. Хитриченка.

Головним підсумком їх дій (другого етапу) було створення партизанського краю. Партизани Житомирщини відволікли на себе до 120 тисяч ворожих військ. Проти них було здійснено 3 масштабні каральні операції. В 1941—1942 рр. ворог кинув сюди 10 тисяч військ. А в каральних операціях січня — березня 1943 р. — вже 40 тисяч, в червнево-серпневій 1943 р. — 70 тисяч. Шляхом маневрування партизани зберегли свої головні сили.

Найбільш активним періодом у діях партизан був кінець 1943 року, коли на Житомирщині діяли 21 з'єднання, 2 бригади та 2 дивізії, чисельністю до 35 тисяч народних месників. Серед них: з'єднання Л.Г. Бугаєнка, З.А. Богатиря, В.А. Бегми, Л.Я. Іванова, В.А. Карасьова, С.А. Ковпака, С.Ф. Малікова, Я.І. Мельника, М.І. Наумова, І.Ф. Потуржанського, О.М. Сабурова, Р.Я. Сatanовського, О.Ф. Федорова, І.О. Хитриченка, 1.1. Шитова, М.І. Шукаєва, Я.П. Шкрябача та інших, 101 окремий партизанський загін.

На завершальному етапі звільнення України докорінно змінилася стратегія і тактика дій партизанських сил. Якщо досі головним було якомога більше завдавати шкоди і втрат ворогові, відтягувати його частини з фронту на себе, то тепер вони перейшли до наступальних операцій на його вузлові об'єкти. Основні партизанські сили тепер увійшли в безпосереднє підпорядкування командування штабів фронтів та армій. Діями житомирських партизан керували штаби 1-го Українського фронту та його 13-ї та 60-ї армій.

Вагомішими стали й наслідки боротьби месників. У взаємодії з регулярними радянськими військами партизанські з'єднання звільнили райцентри Баранівку, Ємільчине, Баращі, Ружин та 64 села нашої області.

За 1941—1944 роки на Житомирщині в лавах партизан перебувало до 60 тисяч бійців, з них понад 70% становили жителі області. Втрати партизанських лав становлять до 35% їх особового складу.

За бойову майстерність командирам партизанських формувань С.А. Ковпаку, С.В. Руднєву, О.Ф. Федорову, О.М. Сабурову, М.І. Наумову, В.А. Бегмі присвоєно військове звання генерал-майор; двічі звання Героя Радянського Союзу присвоєно С.А. Ковпаку, О.Ф. Федорову. Звання Героя Радянського Союзу отримали командири партизанських з'єднань А.М.

Грабчак, М.І. Наумов, О.М. Сабуров, П.П. Вершигоро, комісар С.В. Руднєв, командири партизанських загонів Я. Налепка, К.А. Ареф'єв, В.П. Фільков, В.І. Тимошук, С.І. Мірковський. Тисячі нагороджені медаллю «Партизан Вітчизняної війни».

Український рух Опору розвивався в досить складних умовах. У роки окупації на Житомирщині розгортали свою діяльність підрозділи ОУН—УПА, вороже налаштованих як до всього радянського, так і до нацистського на певних етапах. Ще на початку війни тут розгортали свою роботу підрозділи Т. Боровця (Бульба), ОУН — «М» (мельниківці) та ОУН—«Б» (бандерівці). У вересні 1941 р. керівники ОУН С. Бандери на своїй першій конференції відзначили, що українське населення чекало звільнення від більшовицького панування, але виявилось не готовим до загальної боротьби. Воно передбачало очистити спочатку українські райони від більшовицьких агентів. Як свідчить Микола Лебедь, член УПА, було прийняте рішення перекинути на українські землі якнайбільше провідних членів, ширити ідеї визвольної боротьби, розвивати антинімецьку й антирадянську пропаганду, настроїти населення на приховання від німців продовольства, вести збирання та накопичення зброї, військовий вишкіл молоді.

Мельниківці представляли три військові формування.

Вони, як і інші представники ОУН, влаштовувалися перекладачами, начальниками районної міліції, головами міських, районних управ, старостами та на інших посадах. Їх головним завданням була пропаганда «нового порядку» та ідеї українського націоналізму.

Прихильники Т. Боровця в серпні 1941 року перейшли радянсько-польський кордон, увійшли до Олевська, де і заснували підпільний штаб проголошеної ними «Поліської Січі». Її підрозділи невдовзі поширили контроль на територію Олевського, частину Овруцького, Ємільчинського і Лугинського районів. Окупація Олевського району німцями оживила діяльність «Поліської Січі», Т.Боровець вийшов з підпілля й проголосив створення Олевської республіки. Самостійність Т. Боровця не сподобалась німецьким окупантам. Вони роззброїли і розпустили «Поліську Січ», однак січовики продовжували свою діяльність до 14 серпня 1943 року.

Саме з літа 1943 р. розгортається активність ОУН—«Б», коли керівник Центрального проводу Р. Щухевич передав на Житомирщину директиву про перехід від організаційної та пропагандистської роботи («збирання сил») до створення збройних загонів. Групи УПА «Північ» (Д. Клячківський) та «Схід» (Ф. Воробець) одержали завдання здійснити рейди через Житомирщину до Прип'яті та Києва. Одна з них через Баращівський район пройшла в Чоповицькі та Малинські ліси. Друга група пішла в район Базара (Народицький район) і цілий місяць рейдувала навколо Коростеня. За червень—листопад 1943 р. по Житомирщині було здійснено 5 рейдів. Рейдуючи, відділи УПА дотримувались тактики боротьби на два фронти, проводили агітацію за Соборну Українську Державу.

Вони вступали в сутички як з німецькими окупантами, так і з партизанськими загонами.

В кінці жовтня—листопаді 1943 р. на Житомирщину прийшла нова група відділів УПА. Вони з боями пройшли через села Симони, Баращі, Березівка, Киянка, Аннопіль, Ярунь, Мархлевськ (Довбиш), В'язовець, що на території Ємільчинського, Новоград-Волинського, Баранівського та Червоноармійського районів. За час Рейдів сотні УПА провели 47 сутичок з німецькими військами та 75 боїв з більшовицькими партизанами, яких розглядали представниками московської окупаційної влади. Головна мета опору ОУН — УПА — створення самостійної України — так і не була досягнута.

З наближенням частин радянської армії загони УПА залишили територію області і відійшли на захід.

Долаючи шалений опір ворога, який після поразки у Курській битві остаточно втратив стратегічну ініціативу, 6 листопада війська 1-го Українського фронту визволили Київ.

Розвиваючи наступ на Фастів, Житомир, Коростень, війська 1-го Українського фронту просунулись у глибину на 150 км, 12 листопада 1943 року звільнили Житомир.

11 грудня 1943 року після шаленої артпідготовки і бомбових ударів фашистські війська прорвали оборону 271 -ї дивізії. 12 грудня до 40 танків прорвались на північну околицю міста Житомира і почали просуватися по ньому вздовж берега р. Тетерева. При підході близче до центру зав'язалися вуличні бої — 328-а стрілецька дивізія полковника І.Г. Павловського відбивала одну ворожу атаку за іншою. Бої набрали такої жорстокості, що переходили у ручні сутички і велися за кожну вулицю, кожний дім. І все ж, під кінець 13 грудня фашистам удалося повністю захопити місто.

В ході жорстоких оборонних боїв радянське командування готовувало власний наступ, який увійшов в історію як Житомирсько-Бердичівська операція.

З 29 грудня бойові дії фронту характеризуються розвитком наступу на всіх напрямках. 13-а армія, що діяла на північному фланзі фронту, успішно зламала оборону ворога і 30 грудня оволоділа Коростенем. Продовжувала наступ 60-а армія — оволодівши Черняховом, вона 28 грудня визволяла Червоноармійськ і наступала на Романів.

З 29 грудня розгорнулися важкі бої під Житомиром, якому німецьке командування відводило важливе місце як вузлу комунікацій. Воно готовувало йому кругову оборону. Здійснивши успішний обхід Житомира з півдня, наша 3-я гвардійська танкова армія створила сприятливі умови для наступу 1 -ї гвардійської та Правого флангу 18-ї армії безпосередньо на м. Житомир. Коли 3-й гвардійський танковий корпус, що взаємодіяв з 60-ю армією, оволодів опорним пунктом ворога Висока Піч, над противником, що знаходився у Житомирі, нависла загроза оточення.

Рятуючи себе, гітлерівці перейшли в контратаку проти військ 18-ї і 3-ї гвардійської танкової армій, прагнучи відкинути їх на схід. Одночасно вони спробували відвести свої війська з Житомира, з'єднати їх з Бердичівським угрупованням. 31 грудня на підступах до Житомира і в самому місті

розгорілись жорстокі бої. Ворог зазнав поразки. Обласний центр був звільнений від окупантів.

На 1 січня 1944 року радянська війська визволили понад дві третини Житомирщини. Наступ тривав: 2 січня було звільнено Романів, Олевськ, 3 січня — Баранівку, Новоград-Волинський, Ємільчине, 5 січня — Бердичів, 6 січня — Чуднів 10 січня воїни 60-ї армії визволили Любар і її з'єднання на стику з 1-ю гвардійською армією відбивали сильні контратаки німців. Житомирсько-Бердичівська операція успішно закінчилася 14 січня. В ході її було розгромлено потужне угруповання гітлерівських військ, визволено Житомирську область та ряд районів інших областей.

Це була одна з багатьох операцій Великої Вітчизняної війни. До її проведення було залучено 8 армій. Їх дії з повітря прикривала 2-а повітряна армія.

Командуючі арміями генерали А. Гречко, П. Жмаченко, М. Катуков, С. Красовський, К. Москаленко, М. Пухов, І. Черняховський стали першими в країні кавалерами ордена Богдана Хмельницького.

Дорогою ціною дісталося нашому народу визволення Житомирщини. Понад 70 тисяч воїнів полягли смертью героїв на поліській землі. За героїзм, виявлений під час захисту й визволення Житомирщини, 50 воїнів удостоєні звання Героя Радянського Союзу. За мужність і героїзм, проявлені у роки війни, 93.786 жителів області відзначені урядовими нагородами, в тому числі бойові подвиги на фронтах — 89.783 чоловіка, з них 280 партизан і підпільників. Усього за роки війни на Житомирщині загинуло 320 тисяч чоловік, з них не повернулося з фронту близько 120 тисяч, 483 партизани і підпільники загинули в боях з фашистами, 7147 наших земляків повернулися з війни інвалідами.

На місцях минулих боїв, могилах воїнів, партизан, підпільників на території нашої поліської землі на їх честь встановлено 667 скульптурних пам'ятників, 749 гранітних обелісків, 3027 кам'яно-бетонних пам'ятних та могильних плит. Близько 40 тисяч імен загиблих викарбувані на меморіалах, плитах, обелісках. Обов'язок усіх живих — свято берегти їх, шануючи пам'ять тих, хто загинув у боротьбі за свободу і незалежність рідної землі, за майбутнє України.